

OTWARCIE WYSTAWY „ROZKAZ NR 00485.
ANTYPOLSKA OPERACJA NKWD
NA SOWIECKIEJ UKRAINIE 1937–1938”.
POLSKA–UKRAINA–STANY ZJEDNOCZONE, 2018–2019

W dniu 26 marca 2018 r. w Centrum Edukacyjnym Instytutu Pamięci Narodowej „Przystanek Historia” w Warszawie prezes Instytutu dr Jarosław Szarek, w obecności dyrektora Archiwum IPN Marzeny Kruk, podpisał umowy o współpracy z dyrektorami trzech państwowych archiwów obwodowych na Ukrainie – dr. Wołodymyrem Bajdyczem z Chmielnickiego, dr Lilią Biłousową z Odessy i prof. Jurijem Łehunem z Winnicy. Celem zawartych porozumień było zeskanowanie przechowywanych w tamtejszych placówkach dokumentów dotyczących Polaków represjonowanych podczas „operacji polskiej” NKWD w latach 1937–1938 oraz pozyskanie przez stronę polską elektronicznych kopii tychże materiałów¹. Sygnatariusze umów uzgodnili ponadto, że w oparciu o wspomniane archiwalia zostanie przygotowana wystawa. Osiem miesięcy później w Chmielnickim i w Warszawie miało miejsce uroczyste otwarcie ekspozycji zatytułowanej „Rozkaz nr 00485. Antypolska operacja NKWD na sowieckiej Ukrainie 1937–1938”, przygotowanej przez Archiwum IPN we współpracy z ukraińskimi partnerami.

Podpisanie umów o współpracy z państwowymi archiwami obwodowymi w Odessie, Winnicy i Chmielnickim. Od lewej: dr Wołodymyr Bajdycz, dr Lilia Biłousowa, dr Jarosław Szarek, prof. Jurij Łehun, Warszawa, 26 III 2018 r. Fot. Marcin Jurkiewicz

¹ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/49129,IPN-zawarl-porozumienie-z-archiwami-ukrainskimi-Prezes-IPN-trudna-przeszlosc-nie.html> (dostęp 5 VIII 2019 r.).

Wystawa ukazuje losy osób represjonowanych w ramach „operacji polskiej” NKWD na terenie Ukrainy wchodzącej wówczas w skład ZSRS. Jej pomysłodawcą oraz jednym z czterech autorów jest zastępca dyrektora Archiwum IPN Mariusz Kwaśniak. Pozostałymi współtwórcami są zastępca dyrektora AIPN dr Mariusz Żuławnik, główny specjalista z Wydziału Zasobów Cyfrowych AIPN Paweł Zielony (koordynator projektu oraz kustosz wystawy), a także Sergiusz Kazimierzczuk z Biura Edukacji Narodowej IPN. Wystawa składa się z 16 plansz o wymiarach 135 × 95 cm. Na pierwszych pięciu tablicach, stanowiących wprowadzenie, przedstawiono sytuację Polaków w ZSRS po traktacie ryskim z 17 marca 1921 r., kończącym wojnę polsko-bolszewicką, oraz przebieg „operacji polskiej” na Ukrainie. Kolejne plansze przybliżają losy osób represjonowanych – nie tylko Polaków, lecz także Ukraińców, którzy również padli ofiarą planowych, zbrodniczych działań Sowietów. Wystawę zamykają dwie plansze przedstawiające osoby odpowiedzialne za ludobójstwo, a także miejsca pamięci na Ukrainie związane z sowieckimi zbrodniami dokonanymi podczas Wielkiego Terroru z lat trzydziestych XX w. Dodatkowo na kilku planszach zaprezentowano zdjęcia z wykonanych przez grupę rekonstrukcyjną inscenizacji aresztowań Polaków przez funkcjonariuszy sowieckiej policji politycznej, ich przesłuchania i rozstrzelania, co niewątpliwie pozwala wczuć się w atmosferę tamtych ponurych dni. W wystawie wykorzystano zdjęcia i dokumenty ze zbiorów państwowych archiwów obwodowych w Chmielnickim, Odessie oraz Winnicy, a także materiały pozyskane m.in. ze Stowarzyszenia „Memoriał”, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Wydzielonego Archiwum Państwowego Służby Bezpieczeństwa Ukrainy oraz ze zbiorów prywatnych prof. Jurija Szapowała z Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. Dopełnieniem dwujęzycznej (polsko-ukraińskiej) ekspozycji jest przygotowany katalog omawianej wystawy, który jest jej odzwierciedleniem.

Po raz pierwszy wystawa została zaprezentowana w piątek 23 listopada 2018 r. w auli Wydziału Zarządzania i Prawa Chmielnickiego Uniwersytetu Narodowego. Wybór tej daty nie był przypadkowy, ponieważ osiemdziesiąt lat wcześniej, 23 listopada 1938 r., władze sowieckie oficjalnie zakończyły „operację polską”. Tuż przed otwarciem ekspozycji delegacje złożyły kwiaty pod pomnikiem na skwerze nieopodal uniwersytetu, gdzie w latach trzydziestych ubiegłego stulecia funkcjonariusze NKWD wykonywali wyroki śmierci na Polakach i Ukraińcach. Uroczystego otwarcia wystawy dokonali prezes IPN dr Jarosław Szarek, konsul generalny RP w Winnicy Damian Ciarciński, dyrektor miejscowego archiwum Wołodmyr Bajdycz, pierwszy zastępca przewodniczącego Chmielnickiej Rady Obwodowej Neonila Andrijczuk oraz zastępca przewodniczącego Chmielnickiej Obwodowej Administracji Państwowej Wołodmyr Kalniczenko. O powstaniu wystawy i jej głównych założeniach opowiedział jej kustosz – Paweł Zielony. Wernisaż cieszył się bardzo dużym zainteresowaniem i zgromadził liczne grono chmielniczian, studentów oraz przedstawicieli duchowieństwa. Podczas wystąpienia prezes Szarek zauważył, że ofiary operacji NKWD „zostały bestialsko zamordowane, ponieważ wywodziły się z innego świata niż zniewalający je komunizm”, który był „jedną wielką operacją przeciwko człowiekowi”. Zachęcając do zapoznania się z ekspozycją, podkreślił: „To jest ocean cierpień ludzi na tej ziemi, to są cierpienia także bliskich ofiar, żon i dzieci pozbawionych rodziców. Tu na wystawie możemy popatrzeć w twarze ofiar”².

² Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/62224,Wizyta-delegacji-Instytutu-Pamieci-Narodowej-w-Chmielnickim-i-Kamiencu-Podolskim.html> (dostęp 5 VIII 2019 r.).

**Złożenie kwiatów pod pomnikiem ofiar represji sowieckich, Chmielnicki,
23 XI 2018 r. Fot. Sławomir Kasper**

Wystawa została objęta Patronatem Narodowym Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Andrzeja Dudy w Stulecie Odzyskania Niepodległości. Podczas jej otwarcia listy od prezydenta RP Andrzeja Dudy i marszałka Sejmu RP Marka Kuchcińskiego odczytał doradca prezydenta – Tadeusz Deszkiewicz. Prezydent Duda napisał: „To jedno z najbardziej tragicznych wydarzeń w historii naszego narodu w XX w. Operacja ta stanowiła ludobójczy akt terroru państwowego, wymierzony w Polaków żyjących w Związku Sowieckim. Pozostaje ona, jak wiele innych zbrodni komunistycznych, niemiłkającym oskarżeniem wobec totalitarnej ideologii, wobec bestialskich decydentów i oprawców”.

W dniu poprzedzającym wernisaż wystawy delegacja IPN gościła w Narodowym Uniwersytecie w Kamieńcu Podolskim – jednej z pierwszych ukraińskich uczelni, założonej w 1918 r. Podczas wizyty prezes IPN Jarosław Szarek przekazał na ręce rektora uniwersytetu Serhija Kopyłowa elektroniczne kopie dokumentów z zasobu archiwalnego Instytutu, dotyczące Iwana Ohijenki – patrona uczelni, wybitnego teologa i językoznawcy, założyciela i pierwszego rektora kamienieckiego uniwersytetu.

Kilka dni później, 26 listopada, odbyło się uroczyste otwarcie wystawy w Warszawie. Ekspozycja stała w niezwykle prestiżowym miejscu stolicy – przed gmachem Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” na Krakowskim Przedmieściu. W uroczystości wzięli udział, obok prezesa Instytutu, dyrekcji Archiwum IPN i archiwów obwodowych z Chmielnickiego i Winnicy, znamienici goście – ówczesny wiceminister spraw zagranicznych RP Bartosz Cichocki oraz ambasador Ukrainy w Polsce Andrij Deszczyca. Obaj podziękowali Instytutowi i ukraińskim partnerom za trud włożony w przygotowanie ekspozycji ukazującej tragiczne losy Polaków w Związku Sowieckim, podkreślając przy tym

niezwykłą wagę podpisanej kilka miesięcy wcześniej umowy. Wystawie towarzyszyła konferencja naukowa, podczas której o sowieckiej zbrodni mówili dr Marcin Majewski z Archiwum IPN, dr Paweł Krawczenko z Uniwersytetu Pedagogicznego w Winnicy oraz prof. Nasiman Yaqublu z Bakijjskiego Uniwersytetu Państwowego w Azerbejdżanie. Na zakończenie uroczystości zaprezentowano film pt. *Rozstrzelać Polaków*, według scenariusza dziennikarza Tomasza Sommera i w reżyserii Mirosława Majerana, zrealizowany w 2017 r. przez Narodowe Centrum Kultury, Instytut Pamięci Narodowej i NDD Sp. z o.o. Film można obejrzeć na portalu poświęconym „operacji polskiej”, przygotowanym przez IPN i Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia³.

W następnym roku wystawa zawitała do kolejnych ukraińskich miast, w których znajdują się siedziby sygnatariuszy polsko-ukraińskiej umowy archiwalnej. W piątek 12 kwietnia 2019 r. zaprezentowano ją w Winnicy⁴. Przez dwa tygodnie stała ona w holu siedziby Rady Miejskiej, przez który każdego dnia przewijają się setki petentów. Podobnie jak w Chmielnickim, tak i w mieście nad Bohem wystawę otworzyli prezes IPN oraz konsul generalny RP w Winnicy. Głos zabrali także dyrektor archiwum obwodowego prof. Jurij Łehun i dyrektor Centrum Historii Winnicy Ołeksandr Fedorysen. O powstaniu ekspozycji oraz jej głównych celach i założeniach opowiedział kustosz wystawy. Na wernisażu obecny był również dyrektor archiwum w Żytomierzu Ihor Słobożan, z którym dzień wcześniej spotkali się dr Jarosław Szarek, Mariusz Kwaśniak i dr Mariusz Żuławnik, w obecności konsula Ciarcińskiego. Celem rozmów było nawiązanie współpracy archiwalnej między obiema instytucjami. W żytomierskim archiwum przechowywanych jest bowiem najwięcej spraw poświęconych zbrodniom dokonanych przez Sowietów na Polakach w latach trzydziestych minionego stulecia.

Otwarcu wystawy w Winnicy towarzyszyło złożenie kwiatów i zapalenie zniczy pod tablicą upamiętniającą ofiary NKWD, znajdującą się w Miejskim Parku Wypoczynku, a także pod tablicą poświęconą Marszałkowi Józefowi Piłsudskiemu, wmurowaną w 2008 r. w budynek dawnej siedziby Rady Miejskiej przy ulicy Sobornej, oraz pod pomnikiem atamana Symona Petlury. Dopełnieniem tych wydarzeń było spotkanie delegacji IPN z ukraińskimi historykami poświęcone miejscom pamięci. Podczas rozmów, w których brał udział także przedstawiciel Biura Upamiętniania Walk i Męczeństwa IPN dr Damian Markowski, zaprezentowano przygotowany przez miejscowych badaczy film dokumentalny pt. *Winnica – topografia terroru*. Kilka miesięcy później dokument ten wyemitowano w stołecznym Centrum Edukacyjnym „Przystanek Historia”, podczas zorganizowanego przez Archiwum IPN otwartego spotkania z archiwistami i historykami z winnickiego archiwum oraz Centrum Historii Winnicy⁵.

Kolejna odsłona wystawy przygotowanej przez archiwistów z Polski i Ukrainy miała miejsce w Odessie. W poniedziałek 9 września 2019 r. wystawę otworzyli w katedrze Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny dr Jarosław Szarek, Marzena Kruk, konsul RP w Odessie Andrzej Szmidtko, dyrektor Państwowego Archiwum Obwodowego w Odessie Petro Łukjanczuk, ordynariusz diecezji odesko-symferopolskiej bp Bronisław

³ Zob. <https://operacja-polska.pl/nkw/video/filmy/1738,Rozstrzelac-Polakow-scen-Tomasz-Sommer-rez-Miroslaw-Majeran.html> (dostęp 5 VIII 2019 r.).

⁴ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/68770,Otwarcie-wystawy-Rozkaz-nr-00485-Anty-polska-operacja-NKWD-na-sowieckiej-Ukrainie.html> (dostęp 5 VIII 2019 r.).

⁵ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/71722,Spotkanie-z-ukrainskimi-historykami-z-Winnicy-Warszawa-10-czerwca-2019.html> (dostęp 5 VIII 2019 r.).

Bernacki oraz przedstawiciele władz obwodowych i miejskich. Po uroczystości odbyła się dyskusja w ramach okrągłego stołu, poświęcona działalności organizacji społecznych zajmujących się upamiętnianiem ofiar represji politycznych w obwodzie odeskim. Instytut reprezentowali dyrektor BEN Adam Hlebowicz i kustosz wystawy Paweł Zielony. Wzorem poprzednich wizyt w Chmielnickim i Winnicy przedstawiciele IPN, konsulatu RP i odeskiego archiwum złożyli kwiaty w miejscach pamięci ofiar represji stalinowskich – na polskich kwaterach na II Cmentarzu Chrześcijańskim, w miejscu masowych mogił Polaków przy 6 kilometrze trasy owidiopolskiej i przy tablicy ku czci pomordowanych przez Sowieców w miejscu pochowania ekshumowanych szczątków na Cmentarzu Zachodnim. Ponadto delegacja IPN spotkała się z przedstawicielami Narodowo-Kulturalnego Stowarzyszenia Polaków „Polska Nuta”⁶.

Niemal rok po zaprezentowaniu wystawy w Chmielnickim została ona pokazana w Narodowym Muzeum Historyczno-Architektonicznym „Twierdza Kijowska” w Kijowie⁷. Otwarciem ekspozycji 20 listopada 2019 r. odbyło się z udziałem prezesa IPN dr. Jarosława Szarka, zastępcy dyrektora AIPN Mariusza Kwaśniaka, ambasadora RP na Ukrainie Bartosza Cichockiego, dyrektora Instytutu Polskiego w Kijowie Bartosza Musiałowicza oraz dyrektor „Twierdzy Kijowskiej” Oksany Nowikowej-Wyhran. Wernisaż poprzedziło złożenie kwiatów w Kwaterze Żołnierzy Wojska Polskiego na Cmentarzu Bajkowa, na Polskim Cmentarzu Wojennym w Kijowie-Bykowni oraz pod Ścianą Straceń w Twierdzy Kijowskiej. Ponadto dr Szarek zapalił znicz na grobie Wasyla Stusa – ukraińskiego dysydenta i poety zamęczonego w łagrze w 1985 r.

**Otwarcie wystawy z udziałem prezesa IPN dr. Jarosława Szarka
i ambasadora RP na Ukrainie Bartosza Cichockiego,
Kijów, 20 XI 2019 r. Fot. Sławomir Kasper**

⁶ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/76732,Otwarcie-wystawy-Rozkaz-nr-00485-Anty-polska-operacja-NKWD-na-sowieckiej-Ukrainie.html> (dostęp 17 IX 2019 r.).

⁷ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/82860,Otwarcie-wystawy-Rozkaz-nr-00485-Anty-polska-operacja-NKWD-na-sowieckiej-Ukrainie.html> (dostęp 29 XI 2019 r.).

W tym samym czasie miała miejsce premiera wystawy w Stanach Zjednoczonych. Z myślą o jej prezentacji za oceanem i w Europie Zachodniej ekspozycję i katalog przetłumaczono na język angielski. Po raz pierwszy wystawę pokazano 17 listopada 2019 r. w kościele pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika na Manhattanie w Nowym Jorku⁸. Wśród licznie przybyłej Polonii był m.in. wicekonsul RP Mateusz Gmura i proboszcz miejscowej parafii o. Karol Jarząbek. O „operacji polskiej” oraz wystawie opowiadali dr Mariusz Żuławnik i Paweł Zielony. Trzy dni później, 20 listopada, ekspozycję zaprezentowano w Polskiej Fundacji Kulturalnej w Clark w stanie New Jersey. Dzień wcześniej jej współtwórcy spotkali się z ponad dwudziestoma nauczycielami reprezentującymi polskie szkoły w Clark, Clifton, Lawrenceville, Linden i Trenton w stanie New Jersey, Maspeth i Staten Island w stanie Nowy Jork oraz w Filadelfii. Podczas warsztatów dr Żuławnik i Zielony przybliżyli temat ludobójstwa, omówili poszczególne panele wystawy oraz przekazali nauczycielom przygotowaną przez IPN tekę edukacyjną poświęconą „operacji polskiej”. Organizatorem pokazów oraz warsztatów metodycznych był prezes Stowarzyszenia Pamięć i koordynator Przystanku Historia IPN Nowy Jork Grzegorz Tymiński. Wernisażom towarzyszyło złożenie kwiatów pod Pomnikiem Katyńskim w Jersey City przez przedstawicieli Archiwum IPN i prezesa Stowarzyszenia Pamięć.

**Otwarcie wystawy w Polskiej Fundacji Kulturalnej.
Na fotografii Paweł Zielony z IPN, Clark, NJ, 20 XI 2019 r.
Fot. Stowarzyszenie Pamięć**

Pokazy wystawy w Polsce, na Ukrainie i w Stanach Zjednoczonych cieszyły się bardzo dużym zainteresowaniem dziennikarzy. Uroczystości otwarcia ekspozycji w Warszawie⁹, Chmielnickim, Odessie, Winnicy, Kijowie, Nowym Jorku i Clark szeroko

⁸ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/82749,Otwarcie-wystawy-Rozkaz-nr-00485-Anty-polska-operacja-NKWD-na-sowieckiej-Ukrainie.html> (dostęp 29 XI 2019 r.).

⁹ W Polsce wystawa była jeszcze prezentowana w Elblągu (lipiec 2019 r.) i Gdańsku (sierpień 2019 r.).

relacjonowały m.in.: Polska Agencja Prasowa, Polskie Radio, TVP Info, Telewizja Republika, portale internetowe – dzieje.pl, kresy.pl, kresy24.pl, Vinnitsia Today, day.kyiv.ua, belsat.eu, a także prasa – „Gazeta Prawna” czy „Słowo Polskie”. Relacje z wydarzeń pojawiały się także na stronach internetowych instytucji zaangażowanych w promocję wystawy, m.in. ukraińskich archiwów, władz miejskich i obwodowych, Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP, konsulatów.

**Otwarcie wystawy w katedrze Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny,
Odessa, 9 IX 2019 r. Fot. Sławomir Kasper**

Wystawa „Rozkaz nr 00485. Antypolska operacja NKWD na sowieckiej Ukrainie 1937–1938” wpisuje się w szeroki wachlarz inicjatyw podejmowanych od kilku lat przez Instytut Pamięi Narodowej, których celem jest przywracanie pamięci o tragicznych wydarzeniach sprzed osiemdziesięciu lat. Międzynarodowa konferencja naukowa w Belwederze z udziałem prezydenta RP Andrzeja Dudy¹⁰, publikacje popularnonaukowe i dodatki specjalne do prasy¹¹, teka edukacyjna dla szkół¹², portal internetowy przy-

¹⁰ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/41811,Miedzynarodowa-konferencja-Operacja-polska-NKWD-1937-1938-Przywracanie-pamieci-o-.html> (dostęp 5 VIII 2019 r.).

¹¹ *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, oprac. zbior., Warszawa–Kijów 2010 (seria: „Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych”, t. VIII); *Wielki Terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków*, wstęp M. Majewski, W. Luarsabiszwili, O. Tuszuraszwili, H. Kuromiya, oprac. zbior., Warszawa–Tbilisi 2016 (seria: „Polacy w Gruzji – Gruzini w Polsce”, t. I); A. Zechenter, *Zagłada Polaków w Związku Sowieckim. Od przewrotu bolszewickiego do „operacji polskiej”*, Warszawa 2019. „Operacji polskiej NKWD” został poświęcony cały numer 7–8 „Biuletynu IPN” z 2017 r., poza tym IPN wydał kilka dodatków specjalnych do prasy – do „Naszego Dziennika” (9 VIII 2017 r.), „Do Rzeczy” (7–13 VIII 2017 r.) i „Dziennika Polskiego” (11 VIII 2017 r.).

¹² Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/45486,Teza-edukacyjna-IPN-Operacja-polska-NKWD-1937-1938quot-Wszystko-co-powinienes-wi.html> (dostęp 5 VIII 2019 r.).

gotowany wspólnie z Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, wystawa edukacyjna „Ofiary zbrodni. Operacja antypolska NKWD 1937–1938”¹³ czy znaczek okolicznościowy wydany wspólnie z Poczta Polska w nakładzie 30 mln egzemplarzy¹⁴ – to tylko niektóre przykłady inicjatyw, których celem jest przypomnienie o tym ludobójstwie. Do tego trzeba dodać śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych podczas „operacji polskiej” (będących zbrodniami przeciwko ludzkości) przez funkcjonariuszy NKWD, prowadzone przez Oddziałową Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Szczecinie¹⁵. Podpisanie umowy archiwalnej, a w jej następstwie przygotowanie wystawy są bardzo ważnymi elementami działań podejmowanych przez Instytut. Archiwum IPN nie poprzestaje na dotychczasowych wysiłkach promujących wystawę. W planach są bowiem kolejne miasta w Polsce i poza jej granicami – w Europie Zachodniej i w Ameryce Północnej. Ponadto dyrekcja Archiwum podejmuje działania zmierzające do poszerzenia współpracy o kolejne ukraińskie archiwa, m.in. we Lwowie, w Żytomierzu, Mikołajowie czy Chersoniu.

Mariusz Żuławnik

¹³ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/edukacja-1/wystawy/42502,Ofiary-zbrodni-Operacja-antypolska-NKWD-19371938.html> (dostęp 5 VIII 2019 r.).

¹⁴ Zob. <https://dzieje.pl/aktualnosci/zaprezentowano-okolicznosciowy-znaczek-pocztowy-operacja-polska-nkwd-1937-38> (dostęp 5 VIII 2019 r.).

¹⁵ Zob. <https://operacja-polska.pl/nkw/o-operacji-polskiej-nkw/sledztwo-ipn/728,Sledztwo-IPN-w-sprawie-operacji-polskiej-NKWD.html> (dostęp 5 VIII 2019 r.).